

3. ISLAM JA POLIITIKA

SEKULARISM JA TSIVILÜHISKOND¹

BERNARD LEWIS²

Sekularism nüüdisaegses poliitilises tähenduses³ — idee, et religioon ja poliitiline võim, kirik ja riik eristuvad üksteisest ning võivad olla (ja

¹ “Secularism and the Civil Society”, from “What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response” by Bernard Lewis, pp. 96–116, copyright © 2001 by Bernard Lewis. Used by permission of Oxford University Press, Inc. Inglise keelest tõlkinud ja kommenteerinud Alar Kilp, TÜ sotsiaalteaduskonna võrdleva poliitika lektor.

² Käesoleval aastal 89-aastaseks saanud Princetoni ülikooli Lähis-Ida uuringute emeriitprofessor Bernard Lewis on tunnustatud islami ajaloo, Lähis-Ida ning islami ja Lääne suhete uurija, teatmeteoste “The Cambridge History of Islam” ja “Encyclopedia of Islam” väljaandja. Eriti pärast 2001. aasta 11. septembri terrorirünnakuid on akadeemilistes ringkondades märgatavalt kasvanud huvi Bernard Lewise kui anglosaksi islamiteaduse ühe nestori ja tema kirjutiste vastu. Lewise sulest on ilmunud rohkem kui 20 raamatut Lähis-Ida ajaloo ja kultuuri teemadel, mitmed neist on kujunenud selle valdkonna klassikalisteks teosteks ning tekitanud elavat akadeemilist diskussiooni. Tema teoseid on tõlgitud paarikümnesse keelde, sealhulgas ka araabia, türgi, pärsia ja indoneesia keelde. Tema kuulsamate teoste seast võiks esile tõsta esseed “The Roots of Muslim Rage” (1990) ja raamatut “What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response” (2001). *Tlk.*

³ Mõiste “sekularism” võeti inglise keeles esimest korda kasutusele 19. sajandil eeskätt ideoloogilises tähenduses. Kõigepealt tähistati selle mõistega õpetust, mille kohaselt peavad moraali aluseks olema ratsionaalsed arutlused inimese heaolust selles maailmas, kusjuures kõrvale tuleb jätta kõik arutlused Jumalast või surmajärgsest elust. Hiljem kasutati mõistet “sekularism” üldisemalt veendumuse kohta, et avalikud institutsioonid, eriti aga üldine haridus, peaksid olema sekulaarsed, mitte usulised. 20. sajandil muutus selle mõiste tähendusväli mõiste “sekulaarne” vanemate ja laiemate

peaksid olema) üksteisest ka eraldatud — on läbi ja lõhki kristlik mõiste. Sekularismi lähteallikaks võib pidada Kristuse õpetust, mida kinnitasid ka algkristlaste kogemused. Kristluse edasine ajalugu on sekularismi hilisemat arengut kujundanud ja — vähemalt teatavas mõttes — ka peale sundinud. Algkiriku kogetud tagakiusamised andsid kristlastele mõista, et kirikut ja riiki on võimalik üksteisest eraldada. Hilisemad tagakiusamised kirikute endi poolt veensid paljusid kristlasi, et selline eraldatus on vajalik.

Kõik inimkonna vanemad religioonid olid maise võimuga seotud ning olid teatavas mõttes osaks kas sugharu, linna või kuninga võimust. Usuline kultus oli seejuures nähtavaks sümboliks grupi identiteedist ja lojaalsusest, usk kiitis heaks valitseja ja tema seadused. Midagi sellisest kristluse-eelsest religiooni funktsioonist jäi alles või ilmus uuesti kristluses, kus preestritel oli aeg-ajalt ka ajalik võim ning kuningad taotlesid endale jumalikku valitsemisõigust⁴ isegi kiriku üle. Ent need olid vaid kõrvalekalded kristlikest normidest, mida nii kuningad kui vaimulikud vastastikku kõrvalekalleteks pidasid ja neid ka hukka mõistsid. Mõõtuandvaks kristlikuks tekstiks nendes küsimustes on kuulus Matteuse evangeeliumi salm 22,21, milles Kristus ütleb: “Keisri oma andke keisrile tagasi ja Jumala oma Jumalale”. Kommentaatorid on olnud eri arvamustel selle lause täpse tähenduse ja taotluse suhtes. Ent kristliku ajaloo käigus on seda valdavalt mõistetud kui loa andmist kahele üksteisest eristuvale, kuid üksteise kõrval toimivale võimule, kus üks võim vastutab usuasjade, teine selle eest, mida me tänapäeval nimetame poliitikaks.

kaastähenduste tõttu natuke avaramaks. Tihti kasutatakse mõistet “sekularism” koos mõistega “eraldatus”, mis on ligikaudne vaste prantsuse mõistele *laïcisme* (mõiste tuleneb sõnast *laïcité*, millega prantslased eristasid Prantsuse revolutsiooni järel kiriku ilmiikliiget (s.t mittevaimulikku) vaimulikust, nüüd aga tähistavad religiooni ja poliitika ning riigi ja kiriku eraldatust. *Tlk.*), mida kasutatakse ka teistes keeltes, kuid seni mitte inglise keeles.

⁴ Jumaliku valitsemisõiguse (*divine right*) teooria kohaselt saavad monarhid oma valitsemisõiguse otse Jumalalt ning kannavad vastutust vaid Jumala ees. Selline teooria oli eriti levinud 16.–17. sajandi Euroopa absolutistlikes monarhiates, kus arvati, et kuningad valitsevad Jumala, mitte oma alamate, parlamendi, aristokraatia või kellegi teise tahtest, mistõttu mäss kuninga vastu oli samaväärne mässuga Jumala tahte vastu. *Tlk.*

Sellepoolest erines kristlik traditsioon märkimisväärselt tema usuliste eelkäijate ja konkurentide omast. Rooma impeeriumis järgiti muinasaja jumalkuningatest pärinevat õpetust, mille kohaselt *oli* ka Rooma keiser Jumal. Juutide seas, kelle uskumuste kohta mõtles Josephus⁵ välja mõiste “teokraatia”,⁶ oli Jumal keisriks. Ka moslemitele oli Jumal kõrgeim valitseja, kelle asevalitsejaks või “varjuks maa peal” oli kaliif.⁷ Ainult kristluses eksisteerisid Jumal ja keiser koos, kuigi nendevahelisi suhteid iseloomustasid areng, erinevused ning teinekord ka omavahelised konfliktid.

Algkristlaste riigivõimu vältimise ja avaliku ignoreerimise kogemus ei olnud ajaloos esmakordne. Juutidel oli mitmeid näiteid sellest, kuidas nende religioon oli elanud üle vaenuliku võimu tagakiusamise: näide vastupidavusest võõrana võõral Egiptuse maal elades, prohvetlikust protestist omaenda patustavate kuningate vastu ja ka makkabeide⁸ vastupanust võõrale paganlikule vallutusele ja ülemvõimule. Pärsias algatas Zoroaster⁹ sellise usulise ja moraalse muutuse, mis aja möödudes hakkas kontrollima kogu riiki. Veelgi kaugemal, Indias, tõi Buddha misjon (6. sajandil eKr) ja tema misjonäride hilisem töö esimest korda kaasa universaalse religiooni idee, millel oli sõnum kogu inimkonnale. Isegi paganlikus Roomas oli näiteid usuliselt inspireeritud või usuliselt väljendatud vastupanust Rooma riigile, mis avaldus kas iseseisvate rahvaste vastuhakus roomlaste vallutustele või provintside alamate vastupanus Rooma võimule.

Ühtki neist näidetest ei saa ei ulatuselt ega kestuselt võrrelda algkristlaste pika võitlusega riigivõimu vastu. Kolme esimese kristliku sajandi jooksul oli kristlus tagakiusatud religiooniks — kristlus ei olnud riigiga seotud, tihti riigi vastu ja ka riigivõimu poolt rõhutatud. Oma pika võitluse käigus arendasid kristlased välja ainulaadse institutsiooni —

⁵ Juudi ajaloolane Flavius Josephus (37–101 pKr). *Tlk.*

⁶ Josephus, *Contra Apionem*, II, 165.

⁷ Kaliif oli islami esimestel sajanditel kogu moslemite kogukonna juht, kellel oli nii vaimulik kui ka ilmalik võim. Hiljem kaliifi vaimuliku võimu osakaal vähenes. *Tlk.*

⁸ Makkabeid korraldasid eduka mässu Kreeka ülemvõimu vastu aastal 164 eKr. *Tlk.*

⁹ Zoroastrit või Zarathustrat peetakse Iraani prohvetiks ja pärslaste riigireligiooni zoroastrismi alusepanijaks. *Tlk.*

kiriku, millel olid oma seadused ja kohtud, oma võimuhierarhia ja käsuliin. Kristlased kasutavad mõnikord sõnu “sünagoog” ja “mošee” selleks, et tähistada juutide või moslemite usulisi institutsioone, kuid need mõisted pole selleks sobivad. Nii tehes vaid kantakse kristlikke mõisteid üle mittekristlikele religioonidele. Juudi või moslemi jaoks on sünagoog või mošee hoone, jumalateenistuste ja usuliste õpingute koht, kuid ei midagi enam. Kuni nüüdisajani, kristlike normide ja kristliku mõju levikuni, polnud kumbki hoone kunagi oma järgijate jaoks olnud usuliseks institutsiooniks kristlikus mõttes. Sama võib öelda ka teiste religioonide templite kohta.

Keiser Constantinuse pöördumine kristlusesse neljanda sajandi alguses ja kristluse kehtestamine riigireligiooniks¹⁰ algatas kahekordse muutuse: Rooma ristiusustamise ja — nagu mõned autorid lisaksid — ka Kristuse muutmise roomameelseks. Esimest korda oma ajaloos jõudsid kristlased maise võimuni ning nende käsutusse langes ka riiklik sunnivõim, mida nad peagi ära kasutasid selleks, et oma vastsõnastatud õiget Rooma usku (roomakatoliiklust) vanematele idakirikutele peale suruda. Selleks ajaks oli kristlik usk ja kristlik kirik juba mitu sajandit vana ning nende mõlema loomust olid teravalt kujundanud ja kustumatult märgistanud esimeste sajandite kristlaste kogemused. Idakirikud olid saavutanud võidu paganliku tagakiusamise üle. Nad kannatasid ära ka kristliku sallimatuse ning elasid hiljem kergemini üle ka islami poolt neile kehtestatud leebemad piirangud.

Kogu kristluse ajaloos ja peaaegu kõigis kristlikes riikides on riik ja kirik eksisteerinud üksteise kõrval erinevate institutsioonidena, kumbki omaenda seaduste ja õigusemõistmisega, oma võimuhierarhia ja käsuliiniga. Need kaks institutsiooni — riik ja kirik — võivad olla üksteisega ühendatud või, nagu tänapäeval, ka üksteisest eraldatud. Nende suhe võib põhineda koostööl, vastandumisel või konfliktil. Mõnikord võivad nende jõud olla võrdsed, kuid võitluses ülemvõimu pärast riigis jääb tavaliselt üks neist siiski peale. Sajandite jooksul on kristlikud juristid ja teoloogid loonud või kasutusele võtnud mõistepaare, mis tähistavad seda võimu-

¹⁰ Rooma riigireligiooniks sai kristlus keiser Theodosiuse valitsemisajal 4. sajandi lõpus. *Tlk.*

valdkondade dihhotoomiat:¹¹ sakraalne ja püha, vaimne ja ajalik, usuline ja sekulaarne, vaimulik ja ilmik.¹²

Muhamed (570–632) oli ise endale Constantinuseks. Ta rajas küll usuliste eesmärkidega riigi ja juhtis seda Mediinast, kuid prohvet ise ja tema järglased seisid silmitsi reaalse riigi ning üsna pea ka suure ja laieneva impeeriumi tegelike probleemidega. Nad ei loonud kunagi ühtegi institutsiooni, mis oleks vastanud kristlikule kirikule või seda isegi kaugelt meenutanud. Ent pinget usuliste huvide ja poliitiliste vajaduste vahel tunti tihti ning neist pingetest tulenevad vaidlused ja konfliktid on olnud korduvateks teemadeks arutluseks islami ajaloos.

Nagu islami kroonikakirjutajad on jutustanud, toimusid kolm esimest suuremat islami kodusõda siis, kui uut islami riiki ja kogukonda püüti edutult juhtida usuliselt. Vagad ideaalid põrkusid kokku valitsuse ja peagi ka impeeriumi vajadustega, usulistes püüdlustes nähti mõnikord ohtu poliitilise ühiskonna stabiilsusele ja järjepidevusele.

Püüded suruda poliitilisele ja sõjaväelisele võimule peale seda, mida võiks nimetada kiriklikeks piiranguteks, kukkusid aga läbi ning põhjustasid vagade usklike taandumise kas radikaalsesse opositsiooni või kvietismi,¹³ millega kaasnes ka teatud põlgus riigiametite suhtes. Näiteks keskaja islami usumeeste biograafiates on tavaliseks teemaks, et valitseja pakub jutustuse vagale kangelasele ametikohta, millest too aga keeldub.¹⁴ See pakkumine oleks võinud tugevdada tema mainet, keeldumine aga tugevdas tema usku. Seotust riigiga nähti millegipärast alandavana ja riigi

¹¹ Dihhotoomia on mingi terviku jagamine kaheks vastanduvaks osaks. *Tlk.*

¹² Ilmik on kristlikus kirikus või mis tahes religioonis usklik, kes pole vaimuliku ametisse pühitsetud või pole vaimuliku ameti kandja. Kiriku ilmikliige ehk mittevaimulik või lihtliige võib olla mõnikord näiteks ilmikjutustaja rollis, kuid preestri, piiskopi, diakoni ja muude kiriku ametikandjate kohta ei öelda kunagi ilmik. Kui “ilmaliku” vastand on “kiriklik” või “vaimulik”, siis kiriku sees on “vaimuliku” vastandiks “ilmik”. *Tlk.*

¹³ Kvietism oli müstiline suund 16.–17. sajandi katoliku kirikus, peamiselt romaani keeleruumis, mis toonitas hingerahu ja sisevaatlust ning maiste asjade suhtes ükskõiksust ja alistumist. *Tlk.*

¹⁴ Selle kohta vt **A. K. Wensinck**. *The Refused Dignity. — A Volume of Oriental Studies Presented to Edward G. Browne, on his Sixtieth Birthday*. Ed. T. W. Arnold and R. A. Nicholson. Cambridge, 1922. Lk 491–499.

poolt ametisse määratud *qadi*'st¹⁵ sai islami folkloori peamine naeru-alune.

Teinekord üritati ka vastupidist, kui islami valitseja püüdis kehtestada riigi ülemvõimu religioonis, valis välja ja kehtestas teatud usulise õpetuse. Kõige tuntumaks näiteks oli kaliif Ma'mūn (valitses aastatel 813–833), kes püüdis luua erastianistlikku¹⁶ islamit. Ma'mūnil ja ta järgijatel see aga ei õnnestunud, mistõttu tema ideed hüljati peagi. Hiljem üritasid religiooni riigile allutada ka mõned Otomani sultanid ja Pärsia šahhid, kuid selliseid katseid esines harva ja need olid ebatavalised.

Selliseid mõisteid nagu vaimulikkond või vaimulik ei saa põhjendatult kasutada islami usumeeste kohta. Nad muutusid küll aja jooksul algsete traditsioonide ja reeglite kiuste elukutselisteks ning neist said vaimulikud sotsioloogilises mõttes, mitte aga teoloogilises tähenduses. Islam ei tunnista ametisepühitsust, sakramente, preestri vahendavat rolli uskliku ja Jumala vahel. Niinimetatud vaimulikus nähakse õpetajat ja juhti, usu- ja õigusteaduse tundjat, kuid mitte preestrit.

Kui teatud piiratud elukutselises tähenduses saab rääkida vaimulike olemasolust moslemite seas, siis ilmikutest rääkimiseks pole üldse mitte mingisugust alust. Islami mõtlemisele on võõras vähimgi mõte sellest, et teatud grupp inimesi, teatud tegevuse liigid või ükskõik milline inimelu osa võiks olla mingis mõttes väljaspool usulist seadust ja kohtumõistmist. Islamis ei tehta vahet kristluse ajaloo jaoks niivõrd oluliste eristuste nagu kanoonilise õiguse ja tsiviilõiguse, kiriku ja riigi õiguse vahel. On vaid üks ja ainus seadus *šari'a*, mille on Jumal moslemitele andnud ja mis reguleerib kõiki inimelu valdkondi: nii ühiskondlikke kui kaubanduslikke, nii õigusemõistmist kui riigi põhiseadust, kuid samas ka neid küsimusi, mis tegelevad spetsiifilisemalt religiooniga selle sõna kristlikus ja piiratumas tähenduses.

¹⁵ Valitseja poolt ametisse määratud *qadi* ülesandeks oli lahendada *šari'a* (ususeadustiku) alusel inimeste tüliküsimusi. *Tlk.*

¹⁶ Mõiste erastianism tuleb 16. sajandil elanud saksa teoloogist Thomas Erastusest, kes pooldas kogu karistusõiguse koondamist maise võimu kätte ning armulaua kättesaadavust kõigile inimestele. Mõistet kasutatakse tänapäeval sellise kiriku või usuinstituutsiooni suhtes, mis allub kõiges riigi kontrollile. *Tlk.*

Traditsionaalse Briti parlamendi ülemkojas istusid vaimulikud ja ajalikud isandad (lordid), kellest esimesteks olid piiskopid. Klassikalises islamis ei ole vaimulikke isandaid — pole piiskoppe, kardinale, paavste ega ka kirikukogusid, sinodeid või vaimulikke kohtuid. Ka ei leia me islami ajaloost selliseid poliitilisi vaimulikke nagu kardinal Richelieu¹⁷ Prantsusmaal, kardinal Wolsey¹⁸ Inglismaal või kardinal Alberoni¹⁹ Hispaanias. Samal põhjusel polnud klassikalises islamis ka võimuhierarhiat. Midagi sarnast on viimastel aegadel arenenud välja aga kristliku mõju tõttu, mida kas ei taheta tunnistada või ei tajuta. Võib isegi öelda, et islamis pole ortodoksiat ja hereesiat,²⁰ kui me näeme neid mõisteid kristlikus tähenduses kui õiget ja valet uskumust, nii nagu neid määratleb nõuetekohaselt moodustatud usuline võim. Islamis pole kunagi olnud ühtegi sellist võimu ega järelikut ka ühtegi sellist määratlust. Islamis on erinevusi, kuid need on usulise peavoolu ja äärmusliikumiste, ortopraksise²¹ ja sellest kõrvalekaldujate vahel. Isegi kõige suurem islamisene lõhe, lõhe sunniitide ja šiitide vahel, tekkis ajaloolisest konfliktist kogukonna poliitilise juhtimise, mitte usulise õpetuse üle.²²

Kohaliku sekularismi puudumist islamis ja kristlikust eeskujust inspireeritud sissetoodud sekularismi laialdast hülgamist moslemite poolt võib põhjendada sügavate erinevustega kahe usulise kultuuri uskumustes ja kogemustes.

¹⁷ Kardinal Richelieu, kodanikunimega Armand Jean Du Plessis (1585–1642), oli omaaegsel Prantsusmaal teenistuses samal ajal nii vaimulikus ametis (alates 1622. aastast kardinalina) kui ka riigiametis (alates 1616. aastast oli ta tegev kõigepealt välis-, hiljem peaministrina). *Tlk.*

¹⁸ Kardinal Thomas Wolsey (1471–1530) oli Inglise kuningate Henry VII ja Henry VIII juures tegev nõuniku, ministri ja lordkantslerina. *Tlk.*

¹⁹ Kardinal Giulio Alberoni (1664–1752) on ajalukku läinud eelkõige eduka riigimehena (diplomaadina ja hiljem ka Hispaania õukonna peaministrina). *Tlk.*

²⁰ Ortodoksia on üldtunnustatud, traditsionaalne või riigi seadustega kehtestatud usuline õpetus. Sellisest õpetusest lahknevaid arvamusi ja õpetusi nimetatakse heterodoksiaks või hereesiaks (lahkusuks). *Tlk.*

²¹ Kui ortodoksia rõhutab õiget usulist õpetust, siis ortopraksis toonitab õiget usulist käitumist. *Tlk.*

²² Selle koha vt **B. Lewis**. The Significance of Heresy in Islam. — *Studia Islamica*, 1952. Lk 43–63.

Esimest erinevust, mis on kõige sügavam ja millest tulenevad kõik teised erinevused, võib näha vastandlikes religiooni rajamise müütides — ma ei taha sellist mõistet kasutades olla lugupidamatu religiooni suhtes — islamis, kristluses ja judaismis. Iisraellased põgenesid orjaikkest ja rändasid 40 aastat kõrbes enne, kui neil lubati minna töötatud maale. Nende juht Mooses sai seda maad vaid vilksamisi näha, tal endal ei lubatud sinna minna. Jeesust alandati, ta löödi risti ja ka ta järgijad kogesid mitme sajandi jooksul tagakiusu ja märterlust enne, kui nad suutsid lõpuks võita valitseja enda poole ning seada riik, selle keel ja institutsioonid kristlike eesmärkide teenistusse. Muhamed saavutas võidu ja triumfi juba oma eluajal. Ta vallutas oma töötatud maa ning lõi omaenda riigi, kus ta ise oli kõrgeimaks valitsejaks. Nii kuulutas ta välja seaduseid, mõistis õigust, kogus makse, moodustas armeesid, sõdis ja sõlmis rahu. Ühesõnaga, ta valitses, lugu tema otsustest ja tegudest valitsejana on kantud islami pühakirjadesse ja seda on edasi arendatud islami traditsioonis.

Kui araabia moslemid vallutasid mitmeid Rooma provintse Vahe mere rannikul, Põhja-Aafrikas ja Euroopas, ei käitunud nad põhjast tulnud ristiusustatud barbarite kombel, kes püüdsid jätta midagi Rooma riigist ja selle seadustest alles ning kasutasid seejuures ladina ja kreeka keelt, milles olid kirjutatud nende omad seadused ja pühakirjad. Moslemid tõid endaga kaasa oma pühakirja, mis oli nende oma keeles, ning löid oma riigi koos oma valitsusvõimu ja oma püha seadusega. Et riik oli islamiriik, mille selle rajaja oli loonud islami vahendiks ja tööriistaks, siis polnud mingisugust vajadust eraldiseisva usulise institutsiooni järele. Riik oli kirik ja kirik oli riik, mõlema eesotsas oli Jumal, keda maa peal esindas prohvet. Muistse ja palju tsiteeritud traditsiooni kohaselt: “Islam, valitseja ja rahvas on nagu telk, teivas, köied ja vaiad. Telk on islam, teivas on valitseja ning köied ja vaiad on rahvas. Ükski neist ei saa olla õnnelik ilma teisteta.”²³

Muhamedi surmaga lõppes tema vaimne missioon, kuid tema usulise, poliitilise ja sõjalise juhi funktsiooni võtsid enda kanda tema järglased või

²³ **Ibn Qutayba**. — Uyūn al-Akhbār, vol. 1, Cairo, 1963. Lk 2. Inglisekeelne tõlge: **J. Horowitz**. Islamic Culture, April 1930. Lk 185.

asemikud, kaliifid.²⁴ Islami traditsiooni kohaselt pole olemas inimestest lähtuvat seadusandlikku võimu ja usklikele kehtib vaid üks seadus — Jumala püha seadus, mis on inimestele teatavaks tehtud ilmutuse kaudu. Seda seadust võis traditsiooni ja arutlemise abiga edasi arendada ja tõlgendada, kuid seda ei võinud muuta. Ükski islami valitseja ei tohtinud, vähemalt teoreetiliselt, ühtegi reeglit sinna lisada ega sealt välja jätta. Loomulikult tegid nad tegelikult tihti mõlemat, kuid nende teod olid seejuures alati sündsalt varjatud. Aja jooksul, kui islami seadus ja õpetus muutus keerukamaks, arendasid moslemid varasemate religioonide eeskujul välja elukutseliste usumeeste klassi, niinimetatud *ulamā* ehk need, kelle valduses on *'ilm* ehk usulised teadmised. *Ulamā* moodustasid nii juristid kui ka teoloogid, sest need kaks olid ühe ja sama elukutse erinevad harud.

Esmapiigul võis klassikalises islamis tekkinud klass meenutada kristliku ida õigeusu niinimetatud tsesaropapismi.²⁵ See sarnasus aga on rohkem näiline kui tegelik. On tõsi, et Bütsantsi *basileus autokrator* või Vene tsaar valitsesid nii usuliste kui ka poliitiliste institutsioonide üle. Kuid samas oli nende kõrval olemas ka patriarh, kelle alluvuses oli metropoliitide, piiskoppide ja madalamate vaimulike ametite hierarhia, kellest igapähele oli kindel territoorium ja funktsioon, kus ta oma võimu teostas. Klassikalises islamis ei olnud ei sellist võimuhierarhiat ega ka piiritletud funktsioone ning kui Otomani impeeriumis hakkas selline seisus näiliselt tekkima, tulenes see kahtlemata üha tugevneva kristliku keskkonna mõjutustest.

Teine oluline erinevus islami ja kristluse poliitiliste mõistete vahel on usulise identiteedi ellujäämine ja viimasel ajal ka uuestisünd, samal ajal kui kristlikus Euroopas on seda suurel määral asendanud territoriaalne või rahvusriigi etniline identiteet. Rahvad ja riigid eksisteerisid loomulikult ka islamimaailmas, mistõttu kirjanduses on palju tõendeid sealsest etnilisest, kultuurilisest ja vahetevahel ka regionaalsest identiteedist. Mitte kunagi ei olnud need identiteetidid aluseks riiklusele või poliitilisele

²⁴ Araabia sõna *khalīfa*, millest tuleneb sõna “kaliif”, ühendab need kaks tähendust.

²⁵ Tsesaropapism on riigikirikuõiguslik süsteem, mis näeb ette, et poliitiline valitseja on ühtlasi ka kirikupea. Kirikuelu puudutavates küsimustes on kirik riigile allutatud. *Tlk.*

identiteedile ja lojaalsusele. Islami suures ja rikkalikus historiograafilises kirjanduses on kolm peamist ajaloolist teemat. On üldisi ajalugusid, mis hõlmavad vaid väheste eranditega kogu islami *oecumene*²⁶ ning seda valitsenud kaliifide ja sultanite ajalugu. On dünastiate ajalugusid, mis keskenduvad valitsevale perekonnale ning katavad väga erinevaid territooriume, mille üle mingi dünastia valitses. On ka lokaalseid või regionaalseid ajalugusid, millest kõige tavalisem on linna ja selle vahetu ümbruskonna ajalugu. Viimane on peamiselt topograafiline ja biograafiline ajalugu, ent mitte araablaste või Araabia, türklaste või Türgi, iraanlaste või Iraani ajalugu. Need on küll vanad inimkoosluse vormid ja kohad, kuid mõistetena on need vägagi tänapäevased. 19. ja 20. sajandil hakkasid moslemid välismaalt tulevate uute ideede ja mõjutuste najal määratlema ennast ja oma lojaalsust rahvuslike ja patriootiliste mõistetega. On kindlasti tähelepanuväärne, et araabia, pärsia ja türgi keeles tarvitati “rahvusele” viitamiseks sõnu, mida varem kasutati islamiriigi kui üldise usukogukonna kohta — ja seda hoolimata sellest, et oli olemas ka mitmeid valdavalt etnilise või territoriaalse sisuga sõnu.

Põhjused, miks moslemid ei arendanud välja omaenda sekularistlikku liikumist ja reageerisid nii raevukalt sekularismi välismaalt sissetoomise katsetele, selguvad, kui panna tähele erinevusi kristluse ning islami ajaloo ja kogemuse vahel. Kristlasi õpetati kohe algusest peale reeglite ja tavade abiga eristama üksteisest Jumalat ja keisrit ning ka erinevaid kohustusi, mis kristlasel nende mõlema ees oli. Moslemid aga ei saanud sellist õpetust.

Kristluse ajalugu tegeleb suures osas kirikust lahkulööjate, hereetikute ja selliste konfliktidega, milles konkureerivate õpetuste pooldajad ja rivaalitsevad võimukandjad püüdsid üksteisest jagu saada — tagakiusuga, kui see oli jõukohane, sõjaga, kui tagakiusuks nappis jõudu. See lugu algas peaaegu kohe pärast Constantinuse pöördumist, kui Konstantinoopoli, Antiohhia ja Aleksandria kirikute vahel tekkis tüli kristloogia²⁷ ja kirikliku võimu piirkondade üle. Seda jätkasid võitlused ja konfliktid

²⁶ *Oikumene* tähendab kreeka keeles “asustatud ala”, islami kontekstis seega moslemitega asustatud ala. *Tlk.*

²⁷ Kristloogia on teoloogiline õpetus Jeesuse Kristuse isikust ja ametist (tegudest). *Tlk.*

Konstantinoopoli ja Rooma, paavstivõimu ja protestantide, hiljem erinevate protestantide gruppide vahel, kuni pärast sajandeid kestnud veriseid taplusi ja tagakiusu suur hulk kristlasi lõpuks otsustas, et talutav kooselu erinevat usku ja usutunnistust järgivate inimeste vahel on võimalik ainult siis, kui kirikud jäetakse ilma võimalusest kasutada riigi sundivat ja rõhuvat võimu ning riik jäetakse ilma võimust sekkuda kiriku asjadesse.

Moslemite kogemus oli sootuks teistsugune. Loomulikult olid ka moslemitel oma usulised lahkavamused, mis puhuti põhjustasid taplusi ja rõhumist. Kuid islamis pole midagi, mida saaks ligilähedaseltki võrrelda selliste ephhiloovate kristlike sündmustega nagu Photiuse skisma,²⁸ reformatsioon, inkviitsiooni püha amet ning 16. ja 17. sajandi verised ususõjad, mis peaaegu et sundisid kristlasi oma riike ja ühiskondi sekulariseerima selleks, et pääseda tagakiusu ja konflikti nõiarangist. Moslemitel ei olnud sellist probleemi, mistõttu ei vajanud nad ka sellist lahendust.

Islami esimene kokkupuude sekularismiga oli Prantsuse revolutsiooni ajal,²⁹ mida nad ei pidanud sekulaarseks (sel sõnal ja mõistel ei olnud nende jaoks tol ajal mingit tähendust), vaid kristlusest vabastavaks ning seetõttu ka mõneti tähelepanu väärivaks. Kõik varasemad Euroopas ringelnud ideed olid suuremal või vähemal määral olnud kristlikud vähemalt oma väljendustes ning ei olnud moslemitele seetõttu juba ette tõsiseltvõetavad. Prantsuse revolutsioon aga levitas Euroopas esimesena selliseid ideid, mida peeti mittekristlikeks või isegi kristlusevastasteks, ning mõned moslemid vaatasid Prantsusmaa poole lootusega leida nendes ideedes kristlikest takistustest vabastatud Lääne teaduse ja progressi liikumapanevat jõudu. Prantsuse revolutsiooni ideed olid peamiseks

²⁸ Konstantinoopoli Photius (815–897) oli 9. sajandil aset leidnud lääne- ja idakiriku vahelise õpetusliku tüli keskseid isikuid. *Tlk.*

²⁹ Vt **B. Lewis**. *The Impact of the French Revolution on Turkey: Some Notes on the Transmission of Ideas.* — Cahiers d'histoire mondiale, vol. 1, July 1953. Lk 105–125. Arutelu sekularismi üle tänapäeva islamimaailmas vt **N. Berkes**. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal, 1964; **B. Tibi**. *Islam and Secularization.* — Proceedings of the First International Islamic Philosophy Conference 19–22 November 1979: Cairo (Egypt). Cairo, 1982. Lk 65–79; **F. Zakariya**. *Laïcité ou Islamisme: Les Arabes à l'heure du choix.* Paris-Cairo, 1991.

ideoloogiliseks innustajaks paljudele 19. ja 20. sajandi alguse uuendusliikumistele islamimaailmas.

Algusest peale oli siiski ka neid, kes nägid, et need ideed ei võinud ohustada mitte ainult kristlust, vaid ka islamit ning hoiatasid moslemeid nende ideede eest. Kaua aega ei olnud sellistel mõtlejatel suurt mõju. Euroopa ideedest pisutki teadlik oli vaid vähemus, kes oli ise neist ideedest tavaliselt meelitatud. Valdav enamik moslemitest aga mitte ei hakanud niivõrd Lääne sekulaarsetele ideedele vastu, kuivõrd ignoreeris neid. Alles suhteliselt hiljuti on suuremad islami mõtlejad hakanud sekularismiga tegelema, mõistnud sekularismi ohtu religiooni kõrgeimatele väärtustele ning selle kindlalt hüljanud.

Need mõtted olid moslemitele võõrapärased, mistõttu tuli neil kõvasti vaeva näha, et leida nende tähistamiseks asjakohaseid mõisteid. Türklased olid esimene islami rahvas, kes püüdis uurida läänemaailma ja mõelda välja või kohandada mõisteid Lääne arusaamade ja mõistete kohta. Kõige varasemates türklaste aruteludes sekularismi üle kasutatakse sõna *ladini*, mis tähendab “mitteusklik”. Seda võib aga kergesti segi ajada uskmatusega, mistõttu Türgi sekularistid mõistsid peagi, et nad olid valinud liialt väljakutsuva mõiste. Seepärast asendasid nad *ladini* prantsuse laensõnaga *laïque*, millest sai türgi keeles *läik* ning mis on kasutusel kuni tänapäevani. Sama sõna kasutatakse nüüd ka pärsia keeles, kuid mitte araabia keeles. Araablaste olukord oli kergem, sest araabia keel (mitte türgi ega pärsia keel) on samal ajal nii kristlaste kui ka moslemite keel. Mitmetes Lähis-Ida riikides on kas praegu või on kunagi varem olnud märkimisväärsed araabikeelsed kristlikud kogukonnad,³⁰ kes lõid sisuka kristliku araabiakeelse kirjanduse ning arendasid kristlike mõistete edastamiseks välja ka vajaliku araabiakeelse sõnavara. Kaua aega kirjutasid viljaka poolkuu kristlased araabia keelt süüria tähestikus, samamoodi nagu juudid kirjutasid araabia keelt heebrea tähestikus, mistõttu oli moslemitele nii juudiaraabia kui ka juudikristlik kirjandus tundmata. Isegi pärast seda, kui araablastest kristlased hakkasid kasutama ühist araabia tähestikku, jäi nende kirjandus veel mõneks ajaks suuresti kogukonnasiseseks. Kuid koos Euroopa mõju levikuga 19. sajandist alates mängisid

³⁰ Araablastest kristlaste kogukonnad asuvad peamiselt Liibanonis, Iraagis, Süürias, Egiptuses ja Iisraelis. *Tlk.*

araabiakeelsed kristlased, kes olid tihti saanud oma hariduse Lääne koolides ja olid avatumad Lääne ideedele, võtmerolli Lääne ideede edasiandmises. Kristlike araablaste sõnavara moodustas ka olulise osa uuest sõnavarast, millest kujunes välja tänapäeva arabia keel.

Üks selliseid kristlikke mõisteid, mis kandus üle tavakasutusse, oli *'ālamānī*, hiljem ka *'alamānī*, mis tähendas "ilmalik" ning tulenes sõnast *ālam* (maailm). See sõna tähendas korraga nii ajalist, sekulaarset kui ka ilmalikku. Hilisem laentõlge *rūhānī*, mis tulenes sõnast *rūh* (vaim), oli selle vastandiks. Viimastel aegadel on selle sõna kristlik algupära ja etümoloogia unustatud ning sõnast *'ālamānī* on vokaalide asendamise teel saadud *'ilmānī*, mis tuleneb sõnast *'ilm* (teadus) ning mida on ekslikult mõistetud kui viidet sellisele õpetusele, mille järgijad vastandavad inimliku teaduse jumalikule ilmutusele. Sellest on saanud radikaalsete ja traditsionaalsete usuliste autorite lemmikmõiste selliste ideede tähistamiseks, mida nad peavad võõramaisteks, uuspaganlikeks ja üldiselt islamivastasteks. Selle mõiste on importunud Lääne propagandistid ja misjonärid ning nende kohalikud käsilased ja agendid selleks, et õhutada islami ühiskonda ja lõpetada *šari'a* valitsemine. Sellise kurjuse allikaks on peetud Euroopat, Ameerikat, judaismi, kristlust ja kommunismi. Lahendus on aga üks ja sama nende kõigi jaoks — tuleb kõrvaldada võõrad ja paganlikud seadused ja tavad, mille on peale surunud võõramaised imperialistid ja kohalikud uuendajad, ning tuleb taastada ainus tõeline seadus, Jumala kõikehõlmav seadus. Just sellise õpetuse edendajad tulid 1979. aastal Iraanis võimule ja nendega tuleb islami- maades järjest enam arvestada.

Lääne ühiskonna sekulariseerumise käigus on Jumal kaks korda troonilt maha võetud ja asendatud: esiteks rahva poolt suveräänsuse allikana, teiseks rahvuse poolt kultuse objektina. Sellised ideed rahvast ja rahvusest olid islamile võõrad, kuid 19. sajandi jooksul õpiti neid hästi tundma ning 20. sajandil said neist kõige populaarsemad ideed läänes- tunud haritlaskonna seas, kes mõne aja jooksul valitsesid paljusid (kui mitte enamikku) islamiriikidest. Rahvusriikides, mis olid määratletud riigiga, mida see rahvus valitses, või rahvaga, mis moodustas selle elanik- konna, oli sekulaarne riik põhimõtteliselt võimalik. Ainult üks islamiriik, Türgi Vabariik, võttis formaalselt omaks sekularismi kui põhimõtte, kõrvaldas islami konstitutsioonist ning tühistas *šari'a* legaalse mõju,

mistõttu *šari'a* ei olnud enam osa riigi seadustikust. Kuus moslemi-enamusega endist Nõukogude vabariiki pärisid kommunistlikust perioodist rangelt sekulaarse süsteemi, kui mitte pidada kommunismi Nõukogude Liidu riigiusuks. Siiani pole enamik neist kaldunud muutma oma seadusi ja institutsioone islamipärasemaks. Veel paar islamiriiki on teatud määral üritanud religiooni ja riiki eraldada, mitmed teised riigid on piiritletud *šari'a* seaduse kehtivuse abielu, lahutuse ja pärandiga ning on teistes küsimustes võtnud omaks peamiselt Lääne-Euroopa nüüdisaegsed seadused.

Sellistele muutustele on järgnenud viimasel ajal tugev reaktsioon. Mitmetel islami radikaalsetel ja sõjakatel liikumistel, mida nimetatakse ebatäpselt ja kergekäeliselt “fundamentalistlikeks”, on ühine eesmärk, milleks on tühistada viimase sajandi sekulaarsed reformid, kaotada imporditud seadustikud ja nendega kaasa toodud sotsiaalsed tavad ning pöörduda tagasi islami püha seaduse ja islami poliitilise korra juurde. Kolmes riigis, Iraanis, Afganistanis ja Sudaanis, on need liikumised jõudnud võimuni. Mitmes teises riigis nende mõju üha kasvab ning mitmed valitsused on hakanud taas kasutusele võtma *šari'a* seadustikku kas usulisest veendumusest või konservatiivsemate režiimide seas ka ettevaatusabinõuna. Isegi natsionalism ja patriotism, mida vagad moslemid pärast algset vastuseisu on hakanud üldiselt tunnustama, on nüüd taas kahtluse alla seatud ja mõnikord isegi islamivastastena hukka mõistetud. Mõnes araabia riigis on need, kellest tänaseks on saanud vanamoodsa sekulaarse natsionalismi kaitsjad, hakanud süüdistama islami fundamentaliste araabia rahva lõhestamises ja moslemite vastandamises kristlastega. Fundamentalistid vastavad omakorda, et natsionalistid on need, kes lõhestavad moslemite kogukonda, õhutades suurema islami kogukonna sees üksteise vastu nii türklasi, pärsiasi kui ka araabiasi, mistõttu natsionalistide süü on suurem ja jälgim.

Islami radikaalide ja võitlejate kirjanduses on vaenlast kujutatud erinevalt. Kord on selleks juut või sionist,³¹ kord kristlane või misjonär, kord Lääne imperialist, teinekord — küll harvematel juhtudel — venelane

³¹ Piiblis kasutatakse sõna “Siion” Iisraeli ja Jeruusalemma sünonüümina. Sionism tähendab eelkõige juutide pöördumist eksilist tagasi Iisraeli pühale maale, aga ka juudi keele ja ühiskonna (kultuuri) taaselustamist. *Tlk.*

või kommunist.³² Ent nende peamisteks vaenlasteks, nende kampaaniate ja rünnakute kõige vahetumateks objektideks on nende kaasmaalastest sekulariseerijad — need, kes on püüdnud nõrgendada või muuta riigi islamiliku alust, on loonud sekulaarseid koole ja ülikoole, sekulaarseid seadusi ja kohtuid ning on niimoodi eemaldanud islami ja selle elukutse- lised tõlgendajad kahest peamisest hariduse ja õigusemõistmise harust. Enamikule neist on peamiseks vaenlaseks Kemal Atatürk,³³ Türgi Vabariigi rajaja ja esimene suur sekulariseeriv uuendaja islamimaailmas. Nii- võrd erinevad tegelased nagu kuningas Faruq³⁴ ja Egiptuse presidendid Nasser ja Sadat,³⁵ Süüria Hafiz al-Assad³⁶ ja Iraagi Saddam Hussein,³⁷ Pärsia šahh ning Araabia kuningad ja vürstid on mõistetud hukka islami ohtlikemate vaenlastena, sisevaenlastena.

Selle küsimuse sõnastas silmatorkava selgusega Egiptuse presidendi Sadati mõrvanud rühmituse ideoloogiline juht Muhammad ‘Abd al-Salām Faraj oma kuulsas brošüüris:³⁸

³² Arutelu selle kirjanduse kohta vt **J. J. G. Jansen**. *The Dual Nature of Islamic Fundamentalism*. London, 1997.

³³ Mustafa Kemalile (1881–1938) pani Türgi rahvuskogu 1934. aastal nimeks Atatürk (türgi k “türklaste isa”). Atatürk rajas 1923. aastal Türgi Vabariigi ja oli surmani selle president. Ta kaotas sultani- ja kaliifameti, muutis riigi ilmalikuks, kaotas feodaalsed tiitlid ja mitmenaisepidamise, andis naistele valimisõiguse, kehtestas poeg- ja tütarlastele ühise kooliõpetuse, võttis kasutusele perekonnanimed, uue (gregooriuse) kalendri islami kuukalendri asemel, ladina tähestiku araabia tähestiku asemel ja euroopaliku rõivastuse (naistel keelati usulise peakatte ning meestel punase viltmütsi fessi kandmine). *Tlk*.

³⁴ Faruq (1920–1965) oli Egiptuse kuningas aastatel 1936–1952, mille järel toimunud riigipööre tõi võimule Gamal Abdel Nasser. *Tlk*.

³⁵ Gamal Abdel Nasser (1918–1970) oli Egiptuse president aastatel 1954–1970, Mohamed Anwar al-Sadat (1918–1981) aastast 1970 kuni surmani 1981. aastal. *Tlk*.

³⁶ Hafez al-Assad (1930–2000) oli Süüria president aastatel 1971–2000, mil sarnaselt Iraagiga juhtis ka Süüriat Ba‘ath-partei. *Tlk*.

³⁷ Saddam Hussein (sünd 1937) oli Iraagi president aastatel 1979–2003. *Tlk*.

³⁸ *Al-Jihād: al-Farīda al-Ghā’iba*, n.p., n.d. (ca 1982?). Selle teose ja tema autori kohta vt **Johannes J. G. Jansen**. *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East*. New York and London, 1986, eriti 1. ptk.

“Lähedase vaenlasega võitlemine on tähtsam kauge vaenlasega võitlemisest. Džihaadis peab moslemite veri voolama nii kaua, kuni saavutatakse võit. Kuid nüüd tõstatub küsimus: kas võit toob kasu olemasolevale islamiriigile või toob see kasu olemasolevale uskmatule režiimile? Ja kas see võit tugevdab sellise režiimi aluseid, mis kaldub kõrvale Jumala seadustest? Need valitsejad vaid kasutavad ära võimalust, mille on andnud neile mõningate moslemite natsionalistlikud ideed, selleks et saavutada mitteislamlikke eesmärgi, kuigi need paistavad välja islamlikena. Džihaadi võitlus peab toimuma islami egiidi all ja moslemite juhtimisel ning selles pole midagi vaielda. Põhjus, miks islamimaades eksisteerib imperialism, peitub nendesamades valitsejates. Alustada võitlust imperialismi vastu oleks seevastu autu ja kasutu töö ning oleks ainult aja raiskamine. Meie kohustus on keskenduda meie islamlikule põhjusele, mis tähendab eelkõige Jumala seaduse kehtestamist meie maal ning Jumala sõnala ülemvõimu andmist. Ei ole mingit kahtlust, et džihaadi esimene lahinguväli on uskmatute juhtide väljakitkumine ja nende asendamine täiusliku islami korraga. Nii tuleb vabanemine.”

Praegusel ajal on sekularismi olukord Lähis-Idas halb. Nendest Lähis-Ida riikidest, millel on kirjalikud konstitutsioonid, ei ole ainult kahel riigi-religiooni. Üks neist on Liibanon, mis ei ole enam kuigi julgustavaks näiteks ei usulisest sallivusest ega sekulariseerumisest. Teine, nagu juba öeldud, on Türgi Vabariik, kus hoolimata sellest, et üldine eraldatuse põhimõte on küll säilitatud, on siiski puhuti esinenud religiooni ja poliitika põimumist. Ka endised Nõukogude vabariigid heitlevad ikka veel nende probleemidega.

Ülejäänud Lähis-Ida riikidest kõik need, kellel on kirjalikud konstitutsioonid, omistavad islamile mingisuguse konstitutsioonilise staatuse alates Iraani Islamivabariigist, mis omistab religioonile keske positsiooni, kuni küllaltki tagasihoidliku viiteni religioonile Süüria konstitutsioonis, mis ütleb, et riigi seadused on inspireeritud *šari'a*'st. Peamiselt riikideks, millel pole kirjalikke konstitutsioone, on Iisrael ja Saudi Araabia Kuningriik, kellest mõlemad jätavad religioonile siiski märkimisväärse ala nii identiteedi kui ka lojaalsuse määratlemisel. Kui neid kahte riiki lühidalt võrrelda, siis Saudi Araabia peab olulisemaks usulise

seadustiku rakendamist, Iisrael lubab aga palju suuremat poliitilist rolli vaimulikkonnale.

Ma olen kasutanud sõna “vaimulikkond” (*clergy*). See on loomulikult kristlik sõna, mis on võõras nii islami kui judaismi traditsioonile, kuid on järjest enam saamas osaks ka tänapäeva moslemite ja juutide reaalsusest. Vaimulike staatus on arenenud pikka aega, juba Otomani vaimulike hierarhiast alates. Otomani riigis oli usulise võimuga võimupiirkondade hierarhia, mida mõnikord on nimetatud usuliseks institutsiooniks ning mis oli peaaegu võrdväärne kristlike piiskoppide piiskopkondade või diötseesidega. Teatud paiga mufti³⁹ ametisse määramine nii, et tal on kohtumõistmise võim territoriaalselt piiritletud üksuse üle, pärineb Otomani impeeriumi aegadest ning järgib päris kindlalt kristlikku eeskujut või on tekkinud reaktsioonist kristlikule mõjule. Otomani impeeriumis ei olnud mitte ainult piirkondlikud muftid, vaid seal oli ka muftide võimuhierarhia, mille tipus oli Istanbuli ülemmufti, keda võib põhjendatult nimetada Otomani impeeriumi peapiiskopiks, pealinnas asuvaks moslemite peapiiskopiks.

Pärast Otomani impeeriumi langemist jätkus see tava impeeriumi aladele tekkinud Lähis-Ida riikides, kus valitsused määrasid ametisse ülemmufti tiitliga ametnikke, kes kasutasid usulist, isegi vaimulikku kohtuvõimu linna, provintsi või kogu riigi üle ning täitsid sellist poliitilist rolli, mis klassikalises islamis oli tundmatu. Veelgi drastilisemateks näideteks on Iraani ajatollad, kelle aunimetused pärinevad päris nüüdisajast ning mida seetõttu klassikalises islami ajaloo ei tuntud. Kui islamivabariigi valitsejad oleksid teadnud, et sellise tegevusega nad muutsid islami kristluse sarnaseks institutsionaalses, ehkki küll mitte usulises tähenduses. Nad on juba andnud Iraanile paavstivõimu, kardinalide kolleegiumi, piiskoppide parlamendikohad ning iseäranis inkvisitsiooni⁴⁰ funktsionaalsed vasted, mis kõik olid varasemal ajal islamile võõrad. Õige pea võivad nad niimoodi kutsuda esile ka reformatsiooni.

³⁹ Mufti on teoloog-jurist. *Tlk.*

⁴⁰ Aeg-ajalt on usulised ja poliitilised võimud püüdnud määratleda ja välja juurida valesid uskumusi ja tavasid. Ent selliseid juhtumeid on esinenud harva, need on olnud ebatavalised ega ole kunagi toonud kaasa sellist organiseeritud ja kehtestatud institutsiooni nagu püha amet katoliku kirikus.

Rohkem kui aastatuhande jooksul andis islam vaid avaliku ja ühiskondliku elu jaoks universaalselt tunnustatud reeglite ja põhimõtete kogu. Islami poliitilised mõisted ja suhtumised säilitasid sügava ja laia mõju isegi kõige suurema Euroopa mõju ajal nii riikides, mida valitsesid või kontrollisid Euroopa imperiaalvõimud kui ka iseseisvaks jäänud riikides. Viimastel aastatel on olnud palju märke sellest, et need mõisted ja suhtumised on naasmas oma varasema ülemvõimu juurde, kuigi muudetud kujul.

Mõiste “kodanikuühiskond” on muutunud viimastel aastatel eriti populaarseks, seda kasutatakse väga erinevates tähendustes — kord kattuvates, kord vastandlikes. Sellepärast võib olla kasulik analüüsida selle mõiste erinevate määratluste kohaselt ka islami arusaamist tsiviilsusest (*civility*).

Tsiviilne (*civil*) tähendab tänases Lähis-Idas peamiselt mittesõjaväelist, mistõttu on sellel mõistel eriline tähendus ajas ja ruumis, kus elukutseliste ohvitseride korpused on tihti võimu allikaks ja vahendiks. Selles tähenduses olid islami ühiskonna algus ja seda kujundanud aastad ühemõtteliselt tsiviilsed. Prohvet ja esimesed kaliifid ei kasutanud elukutselisi sõdureid, vaid tuginesid sõjaliste asjade ajamisel enamasti vabatahtlikest koosnenud relvastatud väesalkadele. Elukutselisest armeest saab täie kindlusega rääkida alles alates islami ajaarvamise teisest sajandist (8. sajand pKr). Kaliif, kes juhtis islami algusaegadel vahetevahel oma armeed, oli sellegipoolest tsiviilisik. Samamoodi oli tsiviilisik ka *wazir*,⁴¹ kes allus kaliifi võimule ning vastutas kõigi valitsusharude, nii tsiviil- kui ka militaarharu eest. *Wazir*’i ameti embleemiks oli tindipott, mida avalikel rituaalsetel üritustel tema ees kanti.

Hiliskeskaja sisemised lõhed ja välised sissetungid tõid kaasa muutused, mis põhjustasid enamiku islamirežiimide militariseerumise. Sõjaväe suur roll on säilinud nendes režiimides tänapäevani. Vaid 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses oli väikest aega võimul tsiviilvalitsus, mil valitsemises järgiti läänelikke mudeleid ja valitseti vähem või rohkem

Midagi sarnast islami ajaloos leidis aset 16. sajandi Otomani impeeriumis. Vt **H. Inalcik**. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*. London, 1973, 18. ptk, “The Triumph of Fanaticism”. Lk 179jj.

⁴¹ Vesiir oli islamimaades kõrgeim haldusametnik. *Tlk*.

konstitutsiooni kohaselt. 1950. aastatel ja hiljem lakkasid need režiimid enamjaolt olemast ning nende asemele tulid sõjaväelise kontrolli all olevad autoritaarsed valitsused.

Ent see ei olnud kõikjal nii. Mõnedes riikides, näiteks Saudi Araabias, säilitavad traditsionaalsed monarhiad tänini traditsionaalset tsiivilkorda; teistes, näiteks Türgis ja hiljem ka Egiptuses, valmistas armee ise ette teed tsiivilvalitsuse tagasitulekuks. Võib öelda, et tsiviliseerumise väljavaated paistavad praegusel hetkel olevat võrdlemisi head.

Tavapärase mõiste “kodanikuühiskond” määratluse kohaselt ei vastandu tsiivilne mitte usulisele või sõjaväelisele võimule, vaid võimule kui sellisele. Selles mõttes on kodanikuühiskond osa ühiskonnast, mis asub perekonna ja riigi vahel ning milles inimeste ühenduste peamine tõukejõud, algatus ja tegevus on vabatahtlik, on määratletud isikliku arvamuse, huvi või mõne muu eelistuse kaudu. Sellised ühendused eristuvad — kuigi võivad olla neist mõjutatud — sünnijärgsest lojaalsusest ja jõuga peale surutud kuuletumisest. Nüüdisaegseteks näideteks on sellised kodanikeühendused nagu äriühendused, ametiühingud, kutseliidud, õpetlaste seltsid, klubid või loozid, spordimeeskonnad ja poliitilised parteid.

Islami reeglid, nagu neid esitavad juristid ja teoloogid, ja islami tavad, nagu neid kajastavad ajaloolased, pakuvad mitmekesisest valikut juhtumitest, mis on mõnikord üksteisega vastuolus. Eraviisilise heategevuse traditsioon on islamis vana ja sügavalt juurdunud. Sellele on antud legaalne väljendus *waqf*⁴² seadustamisega. *Waqf* on usuline ja võõrandamatu annetus, mille puhul annetatakse mingi sissetulekut toov vara, mille tulud pühendatakse usulisele eesmärgile — näiteks jumalateenistuspaiga, kooli, supelhoone, supiköögi, veekaevu või muu taolise ülalpidamisele. Annetaja võib olla valitseja või valitsusametnik. Ta võib olla, ja on ka tihti olnud, eraisik. Silmatorkavalt paljud naised on olnud *waqf* ide asutajateks, sest naistel on islami seaduse kohaselt õigus omada ja annetada vara. Mõnikord võis naiste arv ulatuda peaaegu kuni poolteni *waqf* ide asutajatest. See on ehk ainus ala traditsionaalses islami ühiskonnas, milles naised on meestega peaaegu võrdsed. *Waqf* i institutsiooni

⁴² *Waqf* on usuliseks otstarbeks annetatud maa või hoone, millest saadud tuluga peeti ülal koole, mošeesid ja hoolekandeaustusi. *Tlk.*

asutamiseks on mitmed sellised teenused, mis teistes süsteemides on riigi peamiseks või ainsaks vastutusala, tagatud eraalgatuse kaudu. Üks suurematest muutustest, mille moderniseeruvad autokraadid 19. sajandil ellu viisid, oli *waqf*-ide toomine riigi kontrolli alla. Sellel ja mitmel teisel moel on moderniseerumine Lähis-Idas pigem vähendanud kui suurendanud sõltumatute ja isemajandavate kodanikeühenduste ulatust, mistõttu on tugevdatud nüüdisaegse riigi sisetung takistanud tõelise kodanikuühiskonna arengut. Islamiühiskonna kultuurisfääris kasutab riik uusi ja tugevamaid vahendeid selleks, et kontrollida koole, meediat ja trükisõna. Seda kontrolli hakkab aja jooksul kindlasti õhnestama elektroonilise meedia pealetung, kuid praegusel hetkel toimib see kontroll veel efektiivselt. Ka jätkub riigi sekkumine majandusellu isegi pärast sotsialismi kokkuvarisemist ja hülgamist. Enamikus Lähis-Ida riikides sõltub väga suure osa rahvastiku sisetulek kas otseselt või kaudselt oma riigist. Paljud teised tulevad kuidagi ots otsaga kokku, teenivad ebakindlat ja ebapiisavat elatist kas salakaubaveost või teistest musta turuga seotud illegaalsetest tehingutest. Mustal turul võivad aga ka riigiparaadi liikmed teha erineval viisil tasuvat äri.

Erinevalt Rooma õigusest ja sellest tuletatud õigussüsteemidest ei tunnusta islami õigus korporatiivseid legaalseid isikuid, mispärast puuduvad islamis selliste läänelike korporatiivsete üksuste vasted nagu linn, klooster või kõrgkool. Linnu valitsesid enamasti kuninga ametnikud, kloostrid ja kõrgkoolid toetusid kuninglikele või eraviisilistele annetustele (*waqf*-idele). Traditsionaalses islami ühiskonnas oli siiski ka teisi, märkimisväärselt elujõulisi ja olulisi rühmitusi. Näiteks sugukondlikud grupid nagu perekond, klann, hõim; usugrupid, mis olid tihti üksteisega ühenduses, sest kõik nad kuulusid mingisse sufi vennaskonda; kutseühendused, mis ühinesid kutseliiduks; piirkonnad linna sees. Väga tihti kattusid need erinevat liiki rühmitused kas osaliselt või isegi täielikult, kuid suur osa moslemite linna elust sõltus nende rühmituste koostoimimisest.

Islami kontekstis ei saa kodanikuühiskonna sõltumatust ja initsiatiivi kõige paremini mõõta mitte selle suhetes riigiga, vaid suhtes religiooniga, sest islami arusaamade kohaselt on riik religiooni ilminguks ja vahendiks. Selles mõttes on peamine tsiviilse tähendus mitteusuline ja kodanikuühiskond on just selline ühiskond, mille organiseerivaks põhimõtteks on miski muu kui religioon, sest religioon on inimese eraasi. Holland oli

esimene Euroopa riik, mis andis kodanikuõigused mittekristlastele. Hollandile järgnesid peagi Inglismaa ja Inglise kolooniad Põhja-Ameerikas, kus nonkonformistlikele kristlastele ja juutidele anti laialdased, kuigi mitte veel võrdsed õigused. Nende eeskuju järgisid teised ning nende väljendatud liberaalsed ideed aitasid oluliselt kaasa nii Ameerika kui ka Prantsuse revolutsiooni ideoloogiate väljakujunemisele. Aja möödudes võeti need ideed läänekristluses peaaegu täielikult omaks. Kuigi peale Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikide võtsid formaalse konstitutsioonilise eraldatuse religiooni ja riigi vahel omaks vaid mõned üksikud riigid, järgib seda praktikas siiski enamik riike.

Islamimaailmas üritati palju hiljem kõrvaldada troonilt religioon kui ühiskonda organiseeriv põhimõte. Selline katse tulenes kindlasti Euroopa mõjutustest, kuid seda ettevõtmist ei viidud kunagi päris lõpuni ja ehk on see olukord nüüdseks pöördunud sootuks vastassuunda. Iraanis on organiseeritud religioon saavutanud taas kord sellise staatuse, mis religioonil oli nii kristlikus kui ka islamilikus keskaegses maailmas.

Islami ajaloo 14 sajandi jooksul on esinenud palju muutusi. Eriti pikaajaline kokkupuude, mõnikord kooseksisteerimine, kuid enamasti vastandumine kristlusega on toonud kaasa usuorganisatsioonide aktsepteerimise, hilisemates islami monarhiates Iraanis ja Türgis ja teistes islami monarhiatest pärinenud riikides ka usuliste organisatsioonide mudelid, mis osutavad alateadlikule kristliku kiriku jäljendamisele. Pärast Prantsuse revolutsiooni sai selline Lääne mõju veelgi võimsamaks ja olulisemaks.

Prantsuse revolutsiooni mõtete levitamist islamimaailmas ei jätetud juhuse hooleks, vaid neid edendasid aktiivselt üksteisele järgnenud Prantsuse valitsused relva jõuga, kuid veelgi efektiivsemalt tõlgete ja trükistega.

Lääne ideede sissetung islamimaailma kasvas veelgi siis, kui alates 19. sajandi algusest saadeti järjest rohkem moslemitest tudengeid Prantsusmaa, Itaalia ja Suurbritannia, hiljem ka teiste riikide kõrgkoolidesse. Paljudest neist said koju naastes uute ja nakatavate ideede kandjad.

Kuni Prantsuse revolutsiooni ideede mõjuni oli arusaam mitteusulisest ühiskonnast kui millestki ihaldatavast ja lubatavast islamile täiesti võõras. Teisi usulisi valitsemiskorraldusi, nimelt kristlus ja judaism, küll

salliti, sest need olid varasemad ning hiljem islami kui lõpliku ja täiusliku versiooniga välja vahetatud Jumala ilmutuse versioonid, mille kohaselt elasid juudid ja kristlased küll Jumala seaduse järgi, kuigi ebatäiuslikult ja võib-olla ka moonutatult. Need, kellel ei olnud isegi sellist usulise suunamise vahendit, olid paganad ja ebajumalakummardajad, kelle ühiskond ja riigikord põhines kurjusel (*evil*). Iga moslem, kes püüdis nendega liituda või neid jäljendada, oli ususalgaja.

Üks tsiviilsuse kriteeriumitest on kindlasti sallivus — valmidus elada kõrvuti nendega, kellel on teistsugused uskumused ja kes neid ka järgivad. John Locke ja enamik teisi Lääne mõtlejaid uskusid, et parim viis selle tagamiseks oli kas murda religiooni ja riigivõimu vahelised sidemed või neid vähemalt nõrgendada. Moslemitel pole aga minevikus kunagi sellist veendumust olnud. Teatud sallivuse vorm usuliste vahemuste suhtes oli nende jaoks siiski usuline kohustus. “Usuasjades ei ole sundust,” ütleb kuulus koraani salm (2:256), mida islami juristid ja valitsejad on tõlgendanud üldiselt kui volitust piiratud sallivuseks teistsuguste usuliste veendumuste suhtes, mille puhul loomulikult ei seatud kahtluse alla islami eelisseisundit ja moslemite ülemvõimu ega tehtud selle suhtes ka kompromisse.

Kas see tähendab, et klassikaline islamiriik oli teokraatlik? Niivõrd, kui võrd Suurbritannias on täna monarhia, on vastus kindlasti jah. Teisisõnu, moslemite arusaamises on Jumal tõeline kogukonna suverään, kõrgeim võimu allikas ja seadusandluse ainus alus. Esimeses säilinud moslemite kirjelduses brittide alamkojast, mille kirjutas 18. sajandi lõpul Inglismaad külastanu, imestas autor brittide saatuse üle, kel erinevalt moslemitest ei olnud jumalikku ilmutatud seadust ning kes olid seetõttu jäetud niivõrd kehva olukorda, et pidid ise endale seadusi looma.⁴³ Ent selles mõttes, et riiki valitsevad kirik või preestrid, ei saanud ega ka saa islam olla teokraatlik. Klassikalises islamis ei olnud preestriseisust ega prelaate,⁴⁴ kes võinuks valitseda või olulisel määral mõjutada neid, kes valitsesid. Kaliif, kes juhtis valitsetavat riiki, milleks oli riik ja kirik ühte-

⁴³ Masīr-i Tālibī yā Sefarnāma-i Mīrzā Abū Tālib Khān. Toim H. Khadīv-Jam. Tehran, 1974. Lk 250–1; cf. English trans. C. Stewart. Travels of Mirza Abu Talib Khan... London, 1814, vol. 2. Lk 81.

⁴⁴ Prelaat on kõrgema vaimuliku tiitel katoliku ja anglikaani kirikus. *Tlk*.

aegu, polnud ise ei jurist ega teoloog, vaid poliitikakunsti ja mõnikord ka sõjakunsti harrastaja. Ajatolla amet on 19. sajandi looming, Khomeini ja tema mantlipärija kui “ülima juristi” valitsemine 20. sajandi uuendus.

Enamiku sallivuse kriteeriumite kohaselt jääb islam nii teoorias kui praktikas Lääne demokraatiatele alla juhul, kui vaadata seda, kuidas islam ja Lääs on viimase kahe või kolme sajandi jooksul arenenud. Samas edestab islam enamikku teistest kristlikest või kristlusejärgsetest ühiskondadest ja režiimidest. Islami ajaloos pole midagi, mida võrrelda teistsituskujate ja uskmatute emantsipeerumise, tunnustamise ja integratsiooniga Läänes. Samuti pole islami ajaloos midagi sellist, mida saaks võrrelda juutide ja moslemite väljaajamisega Hispaaniast, inkvisitsiooniga, autodafeedega,⁴⁵ ususõdadega, rääkimata viimaste aegade kuritegudest, millele on kas luba antud või millega on nõustatud. Oli küll juhuslikke tagakiusamisi, kuid need olid haruldased, kestsid tavaliselt lühikest aega ning olid seotud piirkondlike ja eriliste olukordadega. Teatud piirides ja teatud piirangutega olid islami valitsused valmis sallima kõigi ilmutatud monoteistlike religioonide usupraktikat, kuid mitte selle levikut. Islami valitsejad suutsid läbida isegi tõsisema katse, sest nad sallisid ka oma religiooni lahkuske. Ajal, mil islami valitsus levis pea kogu India alale, sallisid nad tegelikkuses isegi polüteiste, keda jäiga seadustähe kohaselt pidanuks sundima valima usust pöördumise või orjuse vahel. Ainult täielik uskmatu — agnostik või ateist — oli väljaspool sallivuse piire, ja isegi sellist sallimatust näidati üles tavaliselt alles siis, kui tegemist oli avaliku ja skandaalse kuriteoga. Sama reeglit rakendati ka islami lahkuskude sallimisel.

Tänapäeval on sallivus islami ühiskondades teataval määral vähenenud. Pärast seda, kui türklased teist korda Viini piirasid (1683), hakkas islam maailmas taganema ning moslemid hakkasid tundma end laienevate Ida- ja Lääne-Euroopa suurte kristlike impeeriumite poolt ohustatuna. Moslemitel oli järjest raskem säilitada vana muretut sallivust, mis toetus oletusele, et neil ei ole mitte ainult kõrgeim religioon, vaid ka kõrgeim võim. Kristlus ei näinud ohustavat islamit mitte pelgalt sõjaliselt ja poliitiliselt, vaid hakkas raputama ka kogu islamiühiskonna ülesehitust.

⁴⁵ Autodafeeks nimetatakse inkvisitsiooni kohtuotsuse pidulikkku kuulutamist, mis leidis aset koos kohtuotsuse täidesaatmisega (nt põletamisega tuleriidal). *Tlk.*

Lääne valitsejad ning suurel määral ka nende entusiastlikud moslemitest jüngrid ja jäljendajad viisid ellu mitmeid uuendusi, mis olid pea kõik Lääne päritolu ja kandsid Lääne meelsust ning mis mõjutasid üha rohkem viisi, kuidas moslemid elasid oma riikides, linnades ja külates ning lõpuks ka oma kodudes.

Õigustatult seostati neid muutusi Lääne päritolu ja meelsusega. Tihti peeti, ja mõnikord ka õigustatult, selliste muutuste vahendajateks ja vahenditeks mittemoslemitest vähemusi, kelleks olid peamiselt kristlased, aga ka juudid. Vana pluralistlik, mitmedenominatsiooniline ja paljurahvuslik kord hakkas lagunema ning nii kristlased kui ka moslemid eirasid sõnatut ühiskondlikku lepingut, millel vana kord oli põhinenud. Kristlikud vähemused said inspiratsiooni läänlikest enesemääramise ideedest ning ei olnud enam nõus küll sallitud, kuid alama staatusega, mida vana kord neile pakkus. Nad esitasid uusi nõudmisi: kord nõudsid nad võrdseid õigusi rahvuse sees, kord eraldatud omariiklust, kord mõlemat. Moslemienamused, kes leidsid end surmaohus olevat, ei tahtnud kristlastele enam tagada isegi traditsioonilisel määral sallivust. Kurva paradoksi tõttu on mõnes tänapäeva poolsekulariseerunud riigis tava kohelda mittemoslemitest vähemusi seaduslikult täiesti võrdselt, kuid tegelikult on neil vähem võimalusi ja nad seisavad silmitsi palju suuremate ohtudega, kui vanas islami riigikorras, mis oli pluralistlik.

Tänane režiim Iraanis koos oma valitsevate vaimulikega, pühenud salamõrvaritega ja jumalateotajate hukkamistega kujutab endast uut kõrvalekallet islami ajaloos. Praeguses olukorras on ebatõenäoline, et sõjaka islami võidukäik tooks kaasa tagasipöördumise traditsionaalse islami sallivuse juurde — ja isegi see poleks enam vastuvõetav ühiskondlikele vähemustele, kes on õppinud selgeks nüüdisaegsed inim-, tsiviil- ja poliitiliste õiguste käsitlused. Mingi kodanikuühiskonna vorm näib seetõttu pakkuvat parimat lahendust heaks vastastikusel austusel põhinevaks koosseksiteerimiseks.

Kristlikus maailmas püüti sekularismi abiga lahendada kauaaegseid ja hävitavaid võitlusi kiriku ja riigi vahel. Riigi ja kiriku eraldatus võeti tarvitusele Ameerika ja Prantsuse revolutsiooni mõjul ning pärast seda ka mujal, ära hoidmaks ühelt poolt seda, et riik ei kasutaks religiooni oma võimu tugevdamiseks ja laiendamiseks, ning teiselt poolt seda, et

vaimulikud ei kasutaks riigivõimu oma õpetuste ja normide teistele pealesurumiseks. Kaua aega peeti seda puhtalt kristlikuks probleemiks, mis ei ole oluline ei moslemitele ega ka juutidele, kuigi viimastel on sarnane probleem Iisraelis juba tekkinud. Pilk tänase Lähis-Ida moslemitele kui juutidele paneb küsima, kas see on ikka veel nii või on moslemid ja juudid vahest nakatunud kristlikku haigusesse ja võiksid seetõttu kaaluda ka kristliku ravimi tarvitamist.